

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин
ЧЕМЕРИС

ЖІНОК ТАМ
НА ТЮТЮН МІНЯЛИ,
АБО
ПЕРШИЙ ПОДВИГ БОГДАНА

РОМАН-ЕСЕЙ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2020

У мою хатину
Прийшли (сотники,
отамани й гетьмани),
сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали...

Т. Г. Шевченко

І про той фантастичний обмін, коли міняли жінок бучцімто «на тютюн та люльку», теж буде мова в романі. Адже «Жінок там на тютюн міняли» — роман-есеї, що складається з кількох повістей, але з однією героїнею — Запорізькою Січчю. Твір може бути названий і якомсь інакше. Хоча б: «Олена Прекрасна з Чигирина», «Дівчина під білим покривалом», зрештою — «Чортмлик»...

І всі назви підійшли б, адже він, попри те, що складається з кількох повістей, твір, як уже мовилося, про одну героїню — Запорізьку Січ.

Хоч вона й мала кілька місць розташування в різні роки, змінюючи їх мірою потреби, починаючи з Хортиці — Томаківська, Базавлуцька, Чортмлицька, Підпільненська, або Нова, але це все одно була Січ — з її видатними людьми, хоча б із такими, як Богдан Хмельницький, Петро Калнишевський, Іван Сірко, Антін Головатий. А ще ж козаки-січовики, кожний з яких був вартий булави отамана.

І незвичайна, незбагненна любов батька Хмеля до Олени, вона ж Прекрасна, яка так трагічно завершила своє занадто бурхливе життя.

І — пригоди.

І навіть пригодоньки, на кшталт тих, що приносять успіх у любові.

ОЛЕНА ПРЕКРАСНА З ЧИГИРИНА

Пролог

ЗАГЛЯНЬМО ДО ГОМЕРА

«Навесні 1644 р. в околицях Чигирини невідомо звідки з'явилась молода і вельми вродлива жінка, якій волею долі випало посісти визначне місце в історії як України, так і Польщі. Власне саме польські історики вперше назвали її «кресовою», або «степовою», «Геленою Прекрасною», натякаючи тим самим не стільки на її вродливість, скільки на спорідненість долі українки з долею античної героїні епосу Гомера. Адже, відповідно до жанрових особливостей романтичного сприйняття історії, головну причину багатолітньої українсько-польської війни середини XVII століття вони побачили саме в суперництві козацького сотника Богдана Хмельницького та польського посадовця, чигиринського підстарости Данієля Чаплинського за любов степової красуні, порівнюючи тим самим їх із спартанським царем Менелаєм і сином троянського царя Парисом, головними винуватцями Троянської війни.

Так хто ж вона, ця степова красуня, котрій історики-романтики приписували таку виняткову роль в історії Центрально-Східної Європи, і як надалі склалася її доля?»

«Усі гетьмани України», Фоліо, 2008

Якщо вже тут згадали «античну героїню епосу Гомера» (мається на увазі епічна поема легендарного грека «Іліада», в якій розповідається про причини виникнення Троянської війни), то вочевидь варто сказати і про неї, Прекрасну Олену (Єлену), спартанську царицю, яка була, як свідчать давні греки, найкрасивішою смертною жінкою ойкумени. Стати чоловіком такої красуні мріяли царі та прості, але знатні люди, герої тих буремних днів. Зрештою, батько Олени віддав її заміж за юного повелителя Спарти, багатого юнака Менелая, який був безтямно закоханий у спокусливо-чарівну Олену.

Але — вічний трикутник кохання — Олена закохалась у троянського царевича Париса.

І почалося... Менелай був так закоханий в Олену, що не відходив од неї й на крок і, сам того не підозрюючи, своєю постійною присутністю швидко набрид красуні. В Олені була лише зовнішність захопливо-запаморочлива, а от характер у неї був — даруйте, — препоганий. Як то й водиться у вередливих красунь, яким усе дозволено. Олена часто чинила наперекір чоловікові, затіювала різні інтрижки і приховувала, що не відчуває до чоловіка ніяких почуттів. Менелай героїчно терпів витівки коханої жони і засипав її коштовними дарунками, що їх дуже любила Олена. Після таких дарунків вона трохи пом'якшувала свій гнів і свою немилість до чоловіка, але її доброти вистачало на день. А затим вона вже знову вередувала і кричала на нелюбого чоловіка. Її життя змінилося лише після того, як вона зустріла своє справжнє захоплення — коханцем красуні став троянський царевич Парис. А вже він, у свою чергу, закохався у Прекрасну Олену просто-таки до безтями.

Чим би все це скінчилося — Олена ж була заміжною, та ще й чоловік її був усемогутнім царем, — як тут лучилося ось що. Цар Менелай негадано відплив на острів Крит — бучімто здійснювати щорічне жертвоприношення. А юний царевич Парис залишився у Спарті й почав таємно зустрічатися з Оленою, зізнався їй у пристрасному коханні та відкрив свій план її викрадення.

Гм... На радість Париса-юнца, спартанська цариця й сама вже давно мріяла покинути рідний край, аби десь почати нове життя. Вона впустила троянського принца до себе в покої, провела з ним кілька пристрасних ночей, а потім, зібравши коштовності, сіла на корабель і разом із коханцем відпливла на його батьківщину.

Та ось — швидко чи ні — у Спарту повернувся Менелай. І йому відразу ж донесли неймовірну вістку: Олену викрадено Парисом! Цар ледь не збожеволів од гніву і велів своїм підданним негайно знайти жону-царицю, а винуватця її викрадення жорстоко покарати!

Посли вирушили до троянського царевича і поставили перед ним вимогу: негайно повернути викрадену жону Менелая.

— А я її кохаю, — відповів Парис і навідріз відмовився повертати викрадену.

— Що я взяв, те — моє, — сказав наостанку посланцям Менелая.

І тоді розгніваний (а хто на його місці не впав би у гнів) Менелай почав збирати військо, щоб іти війною на Трою. І привселюдно поклявся убити суперника, а заодно і власну жону-зрадницю.

Так почалася знаменита Троянська війна, в якій на боці Менелая брали участь багато грецьких міст-держав (її й відобразив Гомер у своїй поемі «Іліада»).

Війна тривала довго і в ній всього траплялося — то перемігав Менелай, то гору брав Парис. Врешті-решт коханець спартанської цариці та її викрадач отримав своє, як кажуть, по заслугі: він загинув від поранення отруйною стрілою, що послав у нього грек Філоктет.

Війна тривала ще десять років. Зрештою греки, їх називали ще данайцями, бодай і хитрістю, але захопили Трою та затіяли в ній «жахливу різанину».

А що ж Менелай? Він довго шукав Олену, щоб забити її, за давнім грецьким звичаєм, камінням. Але тільки-но цар Спарти побачив свою прекрасну жону, що стояла посеред спаленої Трої, як кинувся до її ніг і...

І пробачив усі образи, що їх вона завдала йому. Олена, як кажуть, згнітивши серце — а що їй залишалося робити, як коханця вже не було в цьому світі, — повернулася до Спарти і жила з чоловіком аж до самої його смерті.

Ось тоді Олена полегшено зітхнула, що нарешті позбулася нелюбого мужа, але... Що їй чекатиме по смерті Менелая, вона навіть і не підозрювала. Річ у тім, що два сини померлого царя (від іншої жінки) влаштували проти ненависної мачухи Олени змову, і цариця, рятуючись, змушена була тікати зі Спарти аж на острів Родос. І потрапила з калюжі в болото. Тамтешня цариця, аби відомстити за вбитого під Троєю її чоловіка (не забуваймо, причиною Троянської війни була вона, Олена Прекрасна), веліла своїм служницям уночі задушити сонну Олену.

Що їй було зроблено. Так закінчила свої дні в цьому світі найпрекрасніша із жінок, яка своїми витівками (хоча то було в неї нещасне кохання) підтвердила відому істину: хто вітрові служить, тому димом платять...

Частина перша

КОРОЛІВСЬКА ШАБЛЯ З КОШТОВНИМ РУКІВ'ЯМ, ЩО СТАЛА КОЗАЦЬКОЮ

«Виступаючи на історичну арену України, Хмельницький найперше знайшов притулок і допомогу в Запорізькій Січі, у низових козаків. Позбавлений маєтку, дружини, неповнолітнього сина, осміяний на сеймі, кинутий до в'язниці й засуджений до страти, Хмельницький з сином Тимофієм на початку грудня 1647 р. втік із в'язниці в Запоріжжя...

Микитинська Січ освячена перебуванням тут знаменитого гетьмана козаків Богдана Хмельницького. Це було на самому початку його діяльності...»

Д. І. Яворницький.

«Історія запорізьких козаків»

«Якийсь Микита, заповзятливий малорос, спокусившись розповідями своїх побратимів, котрі бували в походах проти кримських татар, наслухавшись про привілля Дніпра, багатого рибою і різними звірями, від оленя до дикого коня й полохливого зайця, що плодилися на його численних островах, а може, й сам брав участь у походах проти бусурманів, з якими Україна здавна вела війни, — цей Микита оселився на мисі біля Дніпра, що й дістав назву від його імені — Микитин ріг. Передмістя Нікополя, тепер має назву Микитине».

Микитинська Січ була четвертою — після Хортицької, Базавлудької й Томаківської Січей Війська Запорізького низового.

Розташовувалася вона на Микитиному розі, або мисі біля правого берега Дніпра. Як зазначає історик козацтва Д. І. Яворницький, «за півтораста сажнів нижче Орлового острова напроти нинішнього містечка Нікополя... Роком заснування Микитинської Січі слід вважати 1638 рік...»

І далі Дмитро Яворницький зазначає, що вона освячена перебуванням у ній знаменитого гетьмана українських козаків Богдана Хмельницького.

І чигиринський сотник назавжди поєднав свою долю із Запорізькою Січчю. А козацька доля, за відомою піснею, як...

Як у полі рута,
Січена дощами, хрещена громами
Ще й вітрами гнута.
Козаку не треба
Срібла ані злата,
Лиш Україна рідна не була б катами
На хресті розп'ята.
Погуляймо, браття,
Наберімося сили,
Поки до походу, поки до схід сонця
Сурми не сурмили.
Наливайте, браття,
Кришталеві чаші,
Щоб шаблі не брали, щоб кулі минали
Голівоньки наші.

Кошовий отаман Микитинської Січі Федір Лютай, колишній сотник реєстрового козацтва, потім полковник, ще потім кошовий отаман — теж був крутим до ворогів. (А яким ще до них бути, до недругів? Не братом же рідним.) Чи, як козаки казали: лютий.

— Лютай, лютай до воріженьків! — часто в січі, вправно орудуючи кривою шаблею, вигукував Федір.

Лютай, себто лютий. Будь до них непримиренним і жорстоким.

І оте химерне «лютай» як прилипло до козака — тоді ще козака — Федора, то й стало навіть його прізвищем — Лютай.

Так ось, кошовий отаман Микитинської Січі Федір Лютай (яке його справжнє прізвище було, ніхто вже й не пам'ятав) не міг тоді повірити тому, що він почув на власні вуха, як і тому, що він побачив — теж на власні очі: чигиринський сотник українського реєстрового козацтва на службі в польського короля (ба, ба, він був навіть призначений все тим же королем на посаду генерального писаря — зело вумний і письменний вдався — все того ж реєстрового козацтва) Богдан Хмельницький у грудні 1647 р. негадано примчав із сином Тимофієм та десятком-півтора набраних по дорозі козаків-гультаїв і зразу, не передихнувши, почав закликати козаків-січовиків (пан кошовий з подиву навіть ро-

та роззявив) виступити проти короля і взагалі проти поляків. Вони, звісно, заслуговують на те, подумав і погодився з сотником Федір Лютай, але ж...

Але ж це той сотник, який з рук короля за вірність йому і короні отримав замашну шаблюку з вельми коштовним — цілий скарб! — руків'ям. Зрештою, все ще дивувався пан коштовий, це той сотник (Богдана Хмельницького він раніше знав, в один час вони навіть сотникували, тільки в різних полках: Богдан Хмельницький у Чигиринському, а він, Федір Лютай, у Переяславському), тих козаків, які вряди-годи виступали разом із поляками проти них, запоріжців. А разом із ними проти запоріжців виступав і сотник Богдан Хмельницький. І виступав не раз. Руку завжди тягнув за поляками, щодо українського козацтва, то підтримував лише старшину, на козаків же не звертав тоді уваги — навіть придушував їхні виступи, як козаки були чимось невдоволені. До всього ж, він друг-приятель самого короля. Здавна зблизився з королевицем Владиславом, майбутнім королем Владиславом IV. А по-справжньому вони здружилися — Богдан і Владислав — під час Смоленської війни 1632—1634 рр. Добре вони тоді порубали московитів, завдали їм жару! Та якось в одній із битв московити ледь не полонили королевицю Владислава — оточивши його, ось-ось могли схопити в полон майбутнього короля Речі Посполитої. І тоді на поміч йому примчав сотник Богдан Хмельницький, карою небесною звалився він на московитів, які вже святкували свою перемогу — одних посік мечем, інших розігнав... Схопив королевицю до себе на коня, і вдвох вони на однім гнідку вилетіли з гущі бою.

Врешті-решт тоді перемогли поляки. Після кривавого бою — поле було всіяно трупами — Владислав-королевиця, ба-ба, вже тоді майже король Владислав IV, перед усім вищим офіцерством вручив своєму рятівникові коштовну шаблю із ще коштовнішим руків'ям. Тож і не дивно, що саме він, сотник Богдан Хмельницький, був у складі козацької делегації на елекційному сеймі, де Владислава обирали королем вже офіційно. І там, на сеймі, Богдан Хмельницький виголосив од імені українського козацтва палке слово на підтримку короля Владислава IV.

І ось...

ЗМІСТ

ОЛЕНА ПРЕКРАСНА З ЧИГИРИНА

Пролог

Загляньмо до Гомера 4

Частина перша

Королівська шабля з коштовним руків'ям,
що стала козацькою 7

Перший подвиг Богдана Хмельницького 14

Частина друга

Прийшов, побачив, переміг... 43

Князь Вишневецький, або Як на Хортиці
виникла не знана до того Січ 46

Частина третя

Такі солодкі ці кислючі цитрини 69

Частина четверта

Аміль тобі, великий муже!.. 101

Епілог

Уродила рута... рута... волі нашої отрута 119

ЧОРТОМЛИК

Частина перша

У всі часи жінкам на Січ було зась! 137

«Як народилися славнозвісні запоріжці» 166

Частина друга

Запорізьку Січ убивали двічі. Перше вбивство 185

Частина третя

«На полях татарських, на кочовищах агарянських...» 202

Епілог

...І чому б Цюрупинську не стати знову Олешками? 219

ЖІНОК ТАМ НА ТЮТЮН МІНЯЛИ...

Козакові треба воювати, а не біля жінки пропадати	221
«Відомо Кошу учинилося...»	228
«Садок вишневий коло хати...»	230
І вигукнув Микола Гоголь: «Так ось вона, Січ!...»	234
І вже ходить, не торкаючись землі...	238
Застосовувались і страшні тортури	254
Був колись на Січі курінний отаман Охрім Макуха	259
Києм теж треба вміти бити...	263
Ліквідація, або Друге вбивство	278
Із досьє генерала Текелія	321
Наш завзятий Головатий...	339
Козаки-віршувальники	357
Таємний агент імператора	362
Антін Головатий: «Годі, годі журитися, діждалися від цариці за службу заплати...»	372
<i>Епілог-1</i>	
А Великий Луг — батько	385
...І розсипались широко жолуді	400
<i>Епілог-2</i>	
Яким ти був, таким ти і зостався...	403
<i>Епілог-3</i>	
Є і нам про що згадати...	411
Побачити посвист диявола	426